

Девіантна поведінка молоді

і роль правового виховання у її запобіганні

Н. І. Мозоль

кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

У статті йде мова про соціальні девіації в поведінці молоді, аналізуються форми девіантної поведінки молоді, наголошується на важливості взаємодії освітніх установ з органами внутрішніх справ у правовому вихованні учнівської молоді, висвітлено роль правового виховання у профілактиці правопорушень.

Ключові слова: соціалізація, соціальна аномія, соціальний контроль, правова соціалізація, соціальні девіації, девіантна поведінка, правове виховання, неповнолітні, молодь, профілактика правопорушень, державна влада.

В статті йде мова про соціальні девіації в поведінці молоді, аналізуються форми девіантного поведіння, звертається увага на важливість взаємодії освітніх установ з органами внутрішніх справ у правовому вихованні учнівської молоді, висвітлено роль правового виховання у профілактиці правопорушень.

Ключевые слова: социализация, социальная аномия, социальный контроль, правовая социализация, социальные девиации, девиантное поведение, правовое воспитание, несовершеннолетние, молодёжь, профилактика преступлений, государственная власть.

The article refers to the social deviations in the behavior of young people, examines forms of deviant behavior among youth, stressed the importance of the interaction between academic institutions with the police in the legal education of youth and the role of legal education in crime prevention.

Keywords: socialization, social anomie, social control, legal socialization, social deviation, deviant behavior, legal education, juvenile, youth, crime prevention, government.

Процес входження людини в суспільство, включення її в соціально-правові зв'язки та інтеграції в різні типи соціальних спільнот відображає становлення соціальності людини, тобто соціалізацію, у процесі якої формуються соціальні якості, властивості, знання, навички, вміння людини, її культура (зокрема правова) і вона стає дієздатним учасником суспільних відносин [1, с. 407].

Щоб суспільство, більшість людей могли задовольняти свої потреби, вони мусять дотримуватись певних правил. Без соціального порядку нам було б важко взаємодіяти, бо ми не знали б, чого очікувати від людини в кожній конкретній ситуації і, відповідно, чого чекають вони від нас. Суспільство, щоб забезпечити дотримання його членами основних норм, виробляє спеціальні форми соціального контролю. Соціальний контроль — це сукупність методів і засобів, що забезпечують відповідність поведінки людей соціальним нормам [2, с. 12].

На формування ціннісних правових настанов і правову поведінку індивіда в суспільстві чинять значний вплив соціальні явища, соціальне середовище. Правове й культурне середовище, впли-

ваючи (зокрема, через систему правового виховання) на особистість, виробляє відповідні особистісно-характерологічні стереотипи для ефективного впорядкування досвіду міжлюдських зв'язків, а також для належного керування діяльністю окремих членів суспільства.

На думку вітчизняних науковців, правова соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні (зокрема правові) знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноцінному й повноправному члену суспільства [3, с. 91-109].

Останніми роками в Україні склалася низка стрімко зростаючих соціальних девіацій у молодіжному середовищі. Проблема соціальної девіації є надзвичайно серйозною. Так, за даними ООН, до 30 % молодих людей в усьому світі беруть участь у протиправних діях, а 5 % учиняють серйозні правопорушення [1, с. 411].

На думку В. М. Кудрявцева, девіантна поведінка людей, по-перше, існує тому, що нова соціальна система виникає не на пустому місці, а виростає з ряду елементів попередньої, зруйнованої системи — незалежно від того, йдеться про людей або елементи виробничих сил, духовну чи матеріальну культуру. По-друге, процес розвитку самої нової соціальної системи, як правило, нерівномірний, а це породжує диспропорції в співвідношенні деяких з її елементів і призводить до відставання деяких із них та тих чи інших дефектів функціонування. По-третє, може відбуватися неповна адаптація системи, що розвивається, до внутрішніх та зовнішніх умов її існування. Інакше кажучи, соціальний, культурний або технічний розвиток може іноді відставати від суспільних, духовних або економічних потреб, що виникають. По-четверте, не можна відкидати випадкових подій. Все це разом і виступає кон-

кретним джерелом різноманітних негативних явищ [4].

Як зауважують зарубіжні та вітчизняні науковці, до соціальних девіацій можна віднести такі:

1. Глобальною причиною девіантності є соціальна нерівність і стратифікація суспільства (марксистська теорія й її різні варіації: теорія конфлікту влади, теорія нерівних можливостей, теорія конфлікту соціальних груп, а також теорії економічної депресії, економічної експансії і їх пом'якшені варіанти). Внаслідок нерівності виникають соціальні конфлікти, реакції протесту, що набувають форми девіантної поведінки. Великий розрив у доходах різних груп населення, значна кількість дорогих товарів, доступних лише забезпеченим або тільки багатим людям, соціально-економічне становище молоді з незабезпечених і малозабезпечених сімей, саме це і підштовхує їх на вчинення крадіжок, грабів і розбоїв [2, с. 17].

2. Зниження життєвого рівня населення, зростання безробіття, зміна статусу багатьох людей, які не зуміли адаптуватися до нових умов. Це викликає поширення пияцтва, наркоманії як «втечі» від проблем, а в деяких випадках і змушену злочинність (мотивовану не користю у розумінні збагачення, а прагненням зберегти звичний спосіб життя) [5, с. 272].

3. Соціальна незахищеність багатьох груп населення й різке розшарування всередині суспільства, що породили правовий нігілізм і недовіру до влади.

4. Ситуація аномії, створена загальносистемною кризою, що зумовила духовну маргінальність молодого покоління, деформацію світогляду, дезорієнтацію у відносинах. При цьому кризову ситуацію в духовному світі молоді збільшує бідність форм дозвілля, наданих основній масі молоді, й відсутність належно-

го державного регулювання у сфері молодіжної політики [1, с. 412].

5. Зниження морального рівня суспільства, зумовлене соціальною аномією. Брак морально-духовних засад за сучасних умов призвів до того, що задоволення матеріальних потреб нерідко стає чи не єдиною метою, і як результат – 70 % злочинів неповнолітніх пов'язані з присвоєнням чужої власності.

6. Криза суспільного ідеалу, яка негативно позначається на виховних можливостях навчальних закладів, які дуже звузилися після припинення діяльності таких громадських утворень, як ВЛКСМ і піонерська організація, внаслідок чого виник своєрідний вакуум, який тепер стихійно заповнюється т. зв. субкультурою ровесників, яка найчастіше бере за орієнтири примітивні зразки масової культури або цінності кримінальної субкультури.

7. Зменшення можливостей сімейного виховання через те, що батьки стали більше часу витратити на пошуки коштів для існування, звідси – економія коштів, а, значить, і скорочення інших витрат (наприклад, на книги, журнали, газети тощо, тобто на те, що становить основу культурного дозвілля). Неповна сім'я також, як правило, не в змозі в повній мірі провести процес соціалізації дитини. Тому науковці наголошують, що неповна сім'я стає фоновим явищем делінквентності і навіть злочинності. Суттєві недоліки сімейного виховання мають місце у більшості випадків викривленого формування особистості та наступного переходу на злочинний шлях конкретних підлітків. Неблагополучною може бути сім'я, в якій панує як злиденність, так і забезпеченість. Негативний вплив такої сім'ї може бути нейтралізовано посиленням соціального контролю, впливом соціально корисних зв'язків та відносин [5, с. 279].

8. Проникнення в молодіжне середовище стереотипів поведінки, несумісні із суспільними цінностями (пропаганда наркотиків, культу насильства, статевої розбещеності), які найчастіше стають визначальними у виборі підлітками варіанта поведінки.

9. Пияцтво й алкоголізм приводять до небезпечних видів соціальної девіації неповнолітніх і як соціальні феномени визначаються ступенем поширеності в суспільстві. За даними соціологічних досліджень, 60-70 % студентів і школярів регулярно вживають спиртні напої, що призводить до скоєння ними правопорушень.

10. Інший вид девіантної поведінки, що належить до суспільно небезпечної, – це наркоманія. Точну чисельність осіб, які зловживають наркотиками в Україні, визначити практично неможливо через недосконалість системи соціального контролю. Але, за даними МВС України, на обліку в органах внутрішніх справ перебуває понад 140 тис. наркоманів, причому щорічно їх число збільшується в середньому на 10 %. Переважна більшість наркоманів (70 %) – це молоді люди у віці до 30 років; понад 60 % уперше пробують наркотики до 19 років. Наркоманія загрожує Україні гуманітарною катастрофою [6].

Слід зауважити, що пияцтво й алкоголізм належать до небезпечних видів соціальної девіації і як соціальні феномени визначаються ступенем поширеності в суспільстві. За даними соціологічних досліджень, 60-70 % студентів і школярів регулярно вживають спиртні напої. Ось чому треба наголошувати на тому, що зловживання алкоголем – чи не найпоширеніша форма девіантної поведінки серед неповнолітніх і молоді, яка безпосередньо призводить до правопорушень і злочинів. Тому поряд з профілактикою наркоманії в систе-

мі правового виховання, як засобу правової соціалізації особистості, належить орієнтуватися на профілактику й цих соціальних хвороб [2, с. 414].

Вищевказані негативні тенденції, на наш погляд, є закономірним результатом ослаблення впливу школи, відсутності державного й громадського контролю за дозвіллям неповнолітніх, правовиховної роботи в молодіжному середовищі.

Тому саме правовому вихованню відведена важлива роль в запобіганні девіантної поведінки неповнолітніх та молоді, а також в залученні їх до правових норм, цінностей правової культури, нарешті, до свідомої соціально-правової активної діяльності, яка є фактором формування особистості.

В юридичній літературі існують різні точки зору на поняття, цілі та завдання правового виховання, його складові елементи.

Ми підтримуємо позицію авторів, які розглядають правове виховання як систематичну та цілеспрямовану діяльність з формування стійких уявлень, що відповідають вимогам сучасного правового розвитку суспільства, навичок правомірної поведінки. Серед них слід виділити О. Ф. Скакун, яка визначає правове виховання, як цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури й активної правомірної поведінки [7, с. 479]. В. С. Нерсесянц вважає, що правове виховання – це насамперед цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів і їхніх службовців, суспільних об'єднань і трудових колективів з формування і підвищення правової свідомості й правової культури [8, с. 409].

Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми правового життя, засвоюючи характерні для них соціальні ролі, засвоює світ правової культури

ри вибірково, через власні інтереси, світогляд, конкретний рівень сформованої правосвідомості. Освоюючи за допомогою правового виховання правову культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності.

Історичний досвід переконує в тому, що недостатній рівень правового виховання може негативно позначитися навіть на найдосконалішому законодавстві та суспільстві. Усвідомлення ролі правового виховання у суспільстві дедалі посилює увагу не тільки науковців, а й практиків. Правове виховання несе в собі широкі потенційні можливості збагачення правових знань, уявлень, понять і переконань, здатне стимулювати правову активність людини, її прагнення жити і працювати за законами честі та гідності [9, с. 129]. Вивченню законів надавалось велике значення на всіх етапах розвитку суспільства. Власне термін «правове виховання» з'явився в ХХ ст. Право завжди вважалося важливим елементом виховання. У 1901 р. археологи знайшли недалеко від руїн міста Вавилону великий кам'яний стовп, на якому клинописом був надрукований звід законів вавилонського царя Хаммурапі, який правив у 1793-1750 рр. до нашої ери. Поставлений на головній площі міста, де здійснювалось правосуддя, він був призначений не тільки для суддів, а й для всіх мешканців держави, які повинні були постійно пам'ятати про грізну силу закону та могутність свого правителя. Роль закону у вихованні підкреслював Арістотель [10, с. 6].

У Стародавньому Римі всередині V ст. до н. е. у центрі міста були виставлені Закони XII таблиць, які були названі так тому, що їх вирізали на дванадцяти дерев'яних дошках. Знання цих законів для римлян було обов'язковим. Кожному хлопцю, який вступав у ряди повноправних громадян, необхідно було ви-

вчити їх напам'ять, бо вважалося, що без цього неможливо виконувати громадянські обов'язки, стати воїном, зайняти яку-небудь виборну посаду [10, с. 6]. У ХІХ столітті правовому вихованню приділялася велика увага в демократичних колах. Традиції викладання права в Україні ґрунтувалися на офіційному підході «державної» школи (Б. Н. Чичерін, К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов та ін.). У той же час значний вплив на правове виховання зробила школа «природного права» (С. І. Гессен, Б. А. Кістяківський, П. І. Новгородцев, Л. І. Петражицький та ін.) [9, с. 129-134].

Слід відзначити, що за радянських часів, правовому вихованню приділялась значна увага. Як зазначає А. С. Сиротін, у середині 80-х рр. фільмофонд СРСР мав близько 430 фільмів з морально-правової тематики, що давало можливість розвивати мережу кіноуніверситетів та кіно клубів правових знань. Так, наприклад, на Україні їх було близько 3 тисяч, а в Білорусії біля чотирьохсот, у Литві близько трьохсот п'ятдесяти [11].

Зараз в Україні, незважаючи на велику кількість кінотеатрів, таких установ практично немає. Їх відродження та розвиток є не тільки доцільним, а й необхідним. Бібліотеки також повинні залучатись до правового виховання молоді і неповнолітніх. З цієї метою за допомогою книг із правової тематики, використовуючи різноманітні форми пропаганди вказаної тематики літератури разом з начальними закладами

На сьогодні перед державою й суспільством виникає важливе завдання – побудувати відповідну систему правового впливу на молоде покоління. Правове виховання сьогодні – єдиний реально діючий засіб, за допомогою якого, використовуючи різні його форми, забезпечити запобігання девіантної поведінки неповнолітніх та молоді.

Актуальність правового виховання молоді та неповнолітніх зростає в зв'язку із збільшенням кількості правопорушень, які вчиняються ними. На наш погляд, у правовому вихованні особливого значення набуває організація цієї роботи, особливо взаємодія органів міліції, школи, батьків та громадських організацій.

Слід зауважити, що викладання в школі «Основ права» на сьогодні не відповідає потребам дня. Це через непідготовленість педагогів до цієї роботи, відсутність необхідної літератури. Правове виховання, як правило, зводиться до ознайомлення учнів з основними положеннями кримінального права. Залишаються поза увагою інші галузі права (адміністративне, цивільне, сімейне, трудове), які відіграють не меншу роль у житті людини [12, с. 44].

Тому, вважаємо, що ефективність правового виховання молоді та неповнолітніх в запобіганні їх девіантної поведінки залежить від удосконалення форм взаємодії міліції з учнівськими закладами.

Форми взаємодії міліції та учнівських закладів, а також зміст правовиховних заходів повинні забезпечувати інтереси учнів та педагогічних працівників цих навчальних установ, враховувати криміногенну ситуацію, яка склалась у конкретному учнівському колективі. Заходи з правового виховання учнів професійно-технічних училищ і правової освіти батьків за участю працівників міліції рекомендується проводити за конкретно розробленим планом, погодженим з керівництвом територіальних ОВС, не рідше одного разу в квартал в межах навчального закладу, а бесіди на курсі та безпосередньо в навчальних групах – не рідше одного разу на місяць. У планах слід передбачати спільні заходи як у навчальному процесі під час проведення занять з «Основ права», так і в позаурочній правовиховній діяльнос-

ті. Проте, як зауважує М. Фіцула, працівники правоохоронних органів, виступаючи перед учнями, захоплюються висвітленням конкретних злочинів, механізмів їх вчинення і розкриття. Така деталізація тільки навчає «методиці» скоєння протиправних діянь. Не дається морально-правова оцінка негативним вчинкам, не розкривається невідворотність відповідальності за скоєне. Потребує особливої уваги проблема виховання у школярів поваги до тих, хто стоїть на охороні закону. З цією метою не завадило б частіше організовувати зустрічі учнівських колективів з працівниками правоохоронних органів, можливо, навіть відвідувати місця їх роботи [12, с. 44-46].

Серед форм взаємодії педколективів шкіл і ОВС особливо ефективними є такі: обмін інформацією; спільна розробка і реалізація програм профілактики правопорушень і правового виховання; проведення спільних заходів: диспутів, вікторин, брейн-рингів, вечорів запитань і відповідей, тренінгів, конференцій; виступи працівників міліції перед учнями з лекціями чи бесідами на правові теми; демонстрування й обговорення відеосюжетів на правову тематику. Такі форми взаємодії мають викликати жвавий інтерес у юнаків та дівчат, допомогти їм не тільки краще засвоїти програмний матеріал, а й правильно оцінити різні факти суспільного і власного досвіду.

Отже, залучення досвідчених співробітників ОВС до співпраці із загальноосвітніми, професійно-технічними, вищими навчальними закладами і з іншими навчальними установами є необхідною передумовою для формування правової свідомості і правової культури підрастаючого покоління, адже тільки у поєднанні теоретичних положень права з практичним його застосуванням у житті суспільства, що має місце у повсяк-

денній роботі органів внутрішніх справ, можна яскраво розкрити цінність правових норм, знання яких, у свою чергу, надасть можливість молодій людині виробити правові почуття, установки навички правомірної поведінки.

Виступаючи перед учнями, дільничий інспектор міліції повинен ознайомлювати їх, насамперед, з нормами адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального законодавства, наводити конкретні приклади правопорушень серед молоді, які привели їх на лаву підсудних.

Навчальні заклади повинні стати центрами правовиховної роботи. До цієї роботи мають бути залучені різні державні інститути та широка громадськість, особливо органи внутрішніх справ. Діяльність названих інституцій повинна бути узгодженою і скоординованою. Для цього мають бути налагоджені чіткі науково-педагогічні моделі взаємодії, які передбачатимуть зміст правової освіти і правовиховних заходів, їх періодичність та тривалість, з урахуванням регіону та специфіки кожного закладу освіти [13, с. 158–159].

Девіантна поведінка неповнолітніх вже давно стала проблемою у багатьох зарубіжних країнах. У цій справі цікавим є досвід інших країн, зокрема, США та Великобританії, які мають вагомий напрацювання у сфері організації профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Студенти для «правосуддя» — ця програма здійснюється працівниками поліції спільно із вчителями навчальних закладів з метою ознайомлення учнів з різними сторонами правоохоронної системи. Під час реалізації програми з учнями проводяться рольові ігри. Учні поділяються на групи, які представляють поліцейських, прокурорів і суддів. Вони оглядають «місце пра-

вопорушення», допитують «свідків», «підозрюваних», звертаються по дозвіл на арешт, здійснюють судовий розгляд справ тощо. Адміністрація шкіл надає допомогу працівникам поліції в організації цих ігор. Реалізація цієї програми сприяє формуванню в учнів підвищеного відчуття поваги до правоохоронних органів, усуває відчуття недовіри до поліції, створює атмосферу довіри та взаєморозуміння (США).

Освітні заходи щодо наркотиків. SSP (School, Social workers, Police) — програма, за якою офіцери поліції ведуть спеціальні курси серед неповнолітніх, спрямовані на запобігання вчинення ними злочинів та боротьбу з наркоманією. Їх основною метою є встановлення позитивних відносин із підлітками. Також поліцією, спільно із вчителями шкіл, працівниками соціальної сфери проводиться робота з т. зв. «складними підлітками», які більшу частину свого життя проводять на вулиці, у яких проблеми в родині, які раніше вчиняли правопорушення тощо [2, с. 92-93]. Truancy and Disaffected Pupils Programmer — програма, спрямована на зменшення кількості прогулів та кількості учнів, що негативно налаштовані проти школи. Ця програма реалізує заходи, спрямовані на покращення процедури реєстрації учнів, які відсутні у школі; реагування на відсутність у школі у перший день; реалізацію освітніх програм для батьків; попередження шкільного хуліганства, погроз, знущань над однокласниками; роботу з прогульниками та нагляд за прогульниками; організацію тренінг-програм для вчителів та співробітників дитячих організацій з метою оволодіння ними спеціальними методами позитивного впливу на поведінку неповнолітніх та реагування на девіантну поведінку; покращення системи викладання у школі (Великобританія, США) [2, с. 91].

У Великобританії значна увага приділяється навчанню персоналу поліції профілактичній діяльності серед дітей та молоді. Посібники та навчальні матеріали для поліції розробила Британська Рада з питань ювенальної юстиції (British Youth Justice Board). Вони включають рекомендації для команд по роботі з неповнолітніми правопорушниками (Youth Offending Teams), рекомендації стосовно роботи з антисоціальною поведінкою, рекомендації про те, як включати основні елементи ефективної практики в навчання, тренінги та роботу. Вважаємо, що в Україні працівники кримінальної міліції у справах дітей отримують недо-

статньо знань, які необхідні для профілактичної роботи з неповнолітніми, тому варто звернути увагу на досвід підготовки персоналу поліції у Великобританії серед дітей та молоді [2].

Підсумовуючи, зазначимо, що необхідна ретельно продумана й ефективна система правового виховання молоді з урахуванням усіх його форм, способів та методів, що в свою чергу дасть можливість підвищити рівень її правової культури та правосвідомості. Тільки знання права може забезпечити соціальну адаптацію й правову соціалізацію молоді та готовність її до активної участі в житті суспільства.

Список використаної літератури

1. *Дзьобань О. П.* Правове виховання як засіб правової соціалізації : філософсько-правові аспекти / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності. – Х., 2009. – Вип. 100. – С. 407-416.
2. Сучасні стратегії міліції щодо запобігання злочинності неповнолітніх : [навч.] / за ред. С. І. Яковенка. – К. : КНУВС, 2008. – 240 с.
3. *Лозовой В. О.* Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці : монографія / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 345 с.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com>, <http://tvs.gov.ua>, <http://vybory.org>, <http://www.day.kiev.ua>, <http://www.inter.criminology.org.ua>, <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Кримінологія : [учеб.] / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М. : Юристь, 2004. – 734 с.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.podrobnosti.ua>
7. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : [підруч.] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
8. *Нерсисянц В. С.* Общая теория права и государства : [учеб.] / Нерсисянц В. С. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – 539 с.
9. *Маглій О. О.* Деякі теоретико-історичні аспекти правового виховання / О. О. Маглій // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2004. – № 1. – С. 129-134.
10. *Альхименко В. В.* Правовое воспитание молодого поколения / В. В. Альхименко, А. Б. Козловський. – М. : Моск. рабочий, 1985. – 95 с.
11. *Сиротин А. С.* Средства воспитания уважения к закону / А. С. Сиротин // Фемис : ежегодник истории, права и правоведения. – М., 2000. – Вып. 1.
12. *Фіцула М.* Педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх / М. Фіцула // Право України. – 1995. – № 8. – С. 44-46.
13. *Сурмяк Ю. Р.* Правовиховна діяльність ОВС як засіб профілактики правопорушень серед учнівської міліції // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2006. – № 2. – С. 151-161.